

KISS LAJOS

AZ ÖREGSÉG LÁZADÁSA

ILLYÉS GYULA: KHARON LADIKJÁN

Az öregségről és a halálról sok bölcset és szellemeset mondtak már évezredek óta. A téma mégis elcsépelhetetlen, akár a szerelem élménye. Örökké megújuló kérdések ezek, mert az átélés mindig egyedi. A modern természettudomány és filozófia feltétlenül bölcsőbbé tesz bennünket, ez különösen akkor mutatkozik meg, ha általánosságban és elméletileg taglaljuk az öregedés és a halál eshetőségeit. Tehát mintegy az emberiség „elrendelt” sorsaként. Ilyenkor a magunk alávetettségét hallgatólagosan felfüggesztjük, s mindannyiunk közös ügyét elemezhető tárggyá szelídítjük, csak ez az önáltató fölény adhatja meg az objektivitás és bölcsesség magabiztosságát. S a saját öregségünk és halálunk? Tudományos tapasztalat, ráció, elméleti megfontolás — ha egyáltalán használni tudjuk ezeket — a tudat és a lélek narokótikuma lehet. Mint a vallás? Humánusabb, mert a halál „jövötlenségébe” és céltalanságába nem vetíti bele az evilági vágyakat. Tehát az emberiség tudása segíthet itt is. A saját halálunk azonban magánügy. S ha az életben az eleven magabiztosság segítségével is nehezen tudtuk az általános érvényűt, a törvényszerűt az egyessel — ha úgy tetszik a ránk vonatkozóval — összekapcsolni, miért sikerülne ez jobban a halál pánikhangulatában? Nyilván sokan vannak, akik az öregségről és a halálról szóló bölcs szentenciákat mintegy elméleti útmutatásként eredményesen tudják hasznosítani. Illyés Gyula szembehelyezkedik ezeknek a szép, de absztrakt „öregség- és halálelméleteknek” a többségével. Milyen címen? Hogy *öregség és halál egyedi* ügy. Az egyéniség ügye. Különösen a költők esetében. És még inkább a gondolkodó költők esetében. Ez indokolja Illyés „külön beszédét” is az öregséggel és a halállal.

Könyve, a Kharon-ladikján, az öregségről és a halálról szóló jegyzetek gyűjteménye. Vagy ha úgy tetszik, polémia e „két nagyhatalommal”, egy kicsit adys önérettel, de a bekerített fogoly reménytelenségével. A címdal esszé-regényként ajánlja, nyilván kényszerűen és jobb megnevezés híján. Az esszé legfontosabb jegeit valóban meg is találhatjuk ebben a munkában. Feltűnő mindjárt a tárgy „lírai-önkenyes” kezelése, a rendszerező kifejtés mellőzése. Az öletszerűség, az alkalmi gondolatfeltörés számos esetben egymást fedő megállapításokba kanyarodik vissza. *Am sohasem untatóan; nem változtatja közhellyé a korábbi fölismerést, egy vonatkozás feltárásával mindig gazdagít, egy szellemzikkrával mindig mélyebbre világít.* Azt azonban nehezebb megállapítanunk, hogy miért regény. Ha elfogadjuk annak, el kell tekintenünk a hagyományos regényértelmezéstől. Kiről, miről szól ez a regény? Öregségről, halálról? A költőről, aki regényes konfliktusba került ezekkel az unalmas, de nagyvonalúan el nem intézhető erőkkel? A közelmúlt a modern regénynek oly sokféle fajtáját tenyésztette ki, hogy ez a műfaj is immár épp olyan partatlan, mint a líra. *Miért ne lehetne az öregedő és halódó emberek mellett az öregedés és a halál fogalma is „regényhős”?*

Ha a könyvet szigorúan a költő szerint akarom minősíteni, akkor az „öregség-tünetei”-ről számot adó munkának kell tekintenem. A halál csak távollevő epizód-szereplő, a nem óhajtott jövő, a szükségszerű eshetőség. A jelen nem levő titokzatos „nincs”. Ezek olyan jellegzetességek, hogy sokat beszélni róluk nem lehet. Am annál többet előkészületeiről: az *öregségről*. A halálnak csak az élet szempontjából van jelentősége. Tehát mi lehet minden halandó számára a legfontosabb? Nem az utolsó dőfés, nem a végső és sikeres lebunkóztatás. Hanem, amikor az elmúlás beavatkozik szimpptomáival egészségünkbe, életünkbe. Tulajdonképpen az *öregedéssel* szegődik mellénk, s legalább olyan titokzatos bölcselkedésre ösztönző társunk lesz, mint annak idején a szerelem. Csak míg ez utóbbi az élet képes talányát kínálta elménknek és szívünknek, az öregedés a halál talányával kényszerít bennünket nem is annyira érezni, mint gondolkodni. A szerelmes is gondolkodik, de vágyai szerint: *illúziósan*. Az öreg — ha valóban öreg módon teszi — *vágyak nélkül sorsa törvényeit számba véve gondolkodik*. A halálról? A meghalásról. Azaz: az *öregségről*. Milyen jól érzi Illyés, hogy az embernek csak erről a folyamatról lehet igazán lényeges mondandója. Így nagyon is érthető az az elfogultság — az írói érdeklődés szempontjából —, amellyel az emberarcú öregséget elébehelyezi az életünket be-

rekesztő halálnak. Persze, ez nem azt jelenti, hogy semmibe veszi. Lehet-e a halál végzetes fölényével szemben még fölényesebb egy gondolkodó halandó? *Nem. Még akkor sem, ha a legnagyobb nincsenről nincs mit mondania.* Am Illyésnek mind az öregségről, mind a halálról van új gondolata. Lehet annyi lángeszű és meddő bölcséleti és művészi hagyomány után? Lehet. Ő maga is ezt a sort gazdagítja. Amit mond, azzal természettudományos és filozófiai tudásunkat nem viszi előbbre a relativitótól az abszolút felé. Egy nagy költő száll szembe a szükségyszerűséggel a szabadság nevében. Ez bölcséletileg zsákutca. Az esztétikum szféráján belül azonban más a helyzet. A vágyak szükségyszerűsége is igazolható, amennyiben indokuk és alapjuk emberi, tendenciájuk nemes szándékú. A művészet szembekerülhet a természeti szükségyszerűséggel. Kétféleképpen is. Módjában áll, hogy ellenszegüljön anarchista módon, az egyéniség nevében fittyet hányva minden nagyobb erőnek. S arra is lehetősége van, hogy kioldozza magát ismereteink mindig viszonylagos kötöttségeiből, s gondolatait és vágyait szembeszegezze a lehetetlennel. Régen a vátesz költők így előzték meg kórukat. Zseniálisan „ráhibáztak” a jövőre. De vajon ilyen módon lehet-e perbe szállni az öregség és a halál meg nem változtatható szükségyszerűségével? Mert Illyés ezt teszi, mint ahogy már mondtam, a legnagyobbak szintjén. Esztétikai szuverenitással s vitathatatlan esztétikai értékkel.

A kérdés most már az, hogy Illyés „beszéde” az öregséggel és a halállal csak esztétikailag ítéhető-e meg? Vajon adott-e ezeknek a jegyzeteknek olyan formát, amelyek kizárják a profán filozófiai-kritikai megközelítést. Nem. Egy nagy formakultúrájú költő hevenyészett naplórészletei. Ez a kritikust kettős magatartásra készíti, költő megnyílközésának tekintti, tehát szempontjainak nemcsak általános érvényét kútátja, hanem egyéni motívumait is, elsősorban az érzelmeket. Másrészt a könyv megállapításainak természettudományos és filozófiai színezettségét is tudomásul kell vennie, egyezőval e tudományok kategóriáit sem lehet teljes egészében mellőzni e különös műfajú alkotás minősítésénél.

Illyés tudatos önmegfigyelő. Ez nem hipochondria. Annál rosszabb. A valóság kegyetlen-pontos számbavétele, amiben az a legkegyetlenebb, hogy önmagára vonatkozik. A hipochondert is kinozzák állandó észlelései, de valahogy — különösen, ha művelt és intelligens — feltételesen fogadja azokat. Nemcsak a settenkedő bajra gyanakszik, az egészség ellenállásában és macakcságában is bízik. És vajon miben bízhat, aki a maga öregségét illúziók nélkül, mintegy természettudományos körültekintéssel tanulmányozza? Mondhat-e még szépet és megnyugtatót az ember a világnak, ha már helyet foglalt Kháron ladikjában? Ha elég fegyelmezett és felkészült: megfogalmazhatja öregség és halál ars poeticáját, ahogyan azt Illyés teszi. Ehhez persze hinni is kell egy kicsit. Ha a halálban nem is, de az öregségben feltétlenül. Vagy még pontosabban: a humanizálható öregségben. Abban, hogy nem feltétlen hanyatlás. A szellem és a lélek beérése. Nem a munka vége. Betakarítás. Illyés hiszi ezt. Ezért tudja érzékelní és számba venni az öregség részleteit. Ítéleteinek tapasztalati és „elméleti” alapja van.

A Kháron ladikján szerzője győzni akar valamiféleképpen az öregség és a halál fölött. Pontosán nem tudja meghatározni, hogy miként. De ellenáll és tiltakozik: „Ami múlik, az megtagadja magát. De az ember ne tagadja meg magát. A férfi pedig igazán ne.” Milyen igaz ez az elv, amíg az életben való helytállásra vonatkozik. Ez egy közösséghez mélyen kötődő ember gondolata. Az idővel való dacolásnak a gyökere az „végső oka” is idenyúl és itt van. Az ember — amíg társadalmi erőkkel áll szemben — lehet forradalmár és ellenzéki, mert ebben a szférában ő maga is alkotó, változtatható. S a természeti erőkkel szemben? Itt is végtelen lehetőségei vannak. De az öregséggel és a halállal kapcsolatosan fölöttébb viszonylagos ez a „végtelen lehetőség”. „Ami múlik, megtagadja magát” — mondja Illyés. Ez a tagadás tagadásának helyesen felismert törvénye. Nagyon „konok elve” a természetnek, holmi falulegényes karakányságnak sem enged. A zárórát betartatja, s a „nem meggyünk mi innen el” minél erőteljesebben hangzik, annál reménytelenebb a nyugodt maradás és marasztalás lehetősége. A múlt idővel, az öregséggel, tehát a nagyobb erővel szemben a legméltóbb magatartás: a bölcs egyezkedés.

Tanulmányozni az öregséget, latolgatni a halál eshetőségeit és kilátásait — nem mindenki képes erre. A naiv lelkek örök jelenben élnek. Az éleselméjű individualisták a reménytelen jelenből a még reménytelenebb jövőbe látanak: a teljes pusztulásba. Milyen jellemző erre Illyés nagy kortársának, Szabó Lőrincnek a kifakadása: „És mi ez a sok »nincs semmi« ahhoz képest, hogy nemsoká én magam se leszek?” Hogy emberi gondunkká váljék öregség és halál: hinnünk kell valamiben. Evilági módon. A vallásos ember az ígért üdvösséghez igazítja életét, tehát öregséggel és halállal is. Ezzel mintegy fel is oldozza magát az igazi számvetés és emberi felelősség kötöttségei alól. Az öregséggel és a halállal azoknak van „külön elintézni valójuk”, akik az életet nem az individuüm kiváltságának tekintik. Elsősorban költőkre gon-

dolok most. Illyésnek ebben a vonatkozásban legigazibb „öse” és rokona Ady. Mindkettőjük — persze nagyon is érterő jellegű életvágyában — az egyéni létezés meghosszabbításának nem individualista, hanem szembetűnően közösségi hajtóerői vannak. Egy népből személyesen minél jobban kiteljesedni, ez azt is jelenti, hogy egy népért kiteljesedni. Persze ebben már Adynál sok romantikus elem volt. És Illyésnél is találhatók anakronisztikus vonások. Milyen szerencse, hogy a nagy költészet mindezt megszünteti vagy legalábbis mérsékeli.

Az öregedés az elmúlás lassú felkészülése. Késleltethető, de meg nem állítható folyamat. Az orvostudomány szerint a klimaxszal kezdődik a biológiai fordulat, ami egyben lelki változást is előidéző. A mai orvosi gondolkodás tévesnek tartja azt a nézetet, hogy ez a biológiai-lelki hullámvölgy csak a nőknél jelentkezik. A férfiak is átessenek rajta, csak ők elsősorban pszichésen élik át azt, ami a nőknél drámai, testi-lelki ellenforradalom. Rendkívül sajátos, ahogy Illyés ezt a folyamatot jellemzi. A „megkárosított” és a „sértett” ellenérzésével ilyen kifejezésekkel illeti az elmúlást, a halál útját egyengető öregséget. „Az elmúlás humoros”. Vagy: „komikus”, „parlagi fricska”, „bakamóka”, „útszéli tréfa”, „alpáriaskodás”, „farkasfalka”, „kiszabadult örültek háza”, „részeg baktársaság” stb., stb. Tehát egyfajta izetlenkedésről van itt szó, ami nem lehet kedvünkre. Az addig megszokottak és természetesnek az átalakulásáról. De vajon ki teszi ezt. Ki ez a „varázsló”? Ki az, aki eddig éles érzékszerveimet mintegy ugratásból „leszófolja”, hibátlan memóriám és nyelvem megbízhatatlanná és szővőtövé fiamítja, s belémlopott meszes göccsival még a fájdalomtól sem kímél meg? Azonosíthatom-e önmagamat ezzel a nevetséges tréfamesterrel, ezzel a tapintatlan parodistával, aki nemcsak titokban kajankodik, hanem a világ előtt is megsúfol? *Illyés szerint nem. Nem, mert beavatkozik eddig konzolidáltnak tapasztalt lényünkbe, vagy ha úgy tetszik, lényegünkbe. Fittyet hány testi és szellemi szuverenitásunkra. Az öregedés, az elmúlás tehát nem én vagyok, nem azonos velem.* „De hiszen valóban nem azonos! Ha egyszer nem úgy viselkedik, ahogy megszoktam.” — írja a szerző. Illyés azt tapasztalja, hogy Kháron lakóján az utazás nem vigasztalan. Ha a közös útsors összezoktatja a bennülőket „... térdcsapkodó jókedv közepette ringatóznak a biztos vég felé.” Mivel nemcsak a vég biztos, hanem a vég tudata is, vajon mi az a titokzatos erő, amely a humor- és komikumérzést táplálja? A nevetés, „a térdcsapkodó jókedv” nem a mi rovásunkra történik. Nem egyfajta öngúny és önironia. Kívülről jövő, „hatóságilag megfellekelhető” erőnek szól. A kellémetlen, a nem szalonképes minuszoknak: *a nagyothallásnak, a derékfájásnak, a szenilitásnak stb.* S fölénytel mosolygunk rajtuk, mint az éplelkű és egészséges erkölcsű nők a melljük szegődő, kitartó aszfaltbetyárok. Ilyenféle „alpári” belénkötés az elmúlás, az öregedés is. Erről próbál meggyőzni bennünket Illyés. Személyiségünk valamiféle külső megkísértője. Mindenesetre tőlünk különböző, eddig ismert lényünknel „alacsonyabb rendű, silányabb”. A komikum éppen abban van — a költő gondolatmenete szerint —, hogy „büntetőjogi felelősség nélkül” tengelyt akaszthat velünk. Tehát az öregedés „idétlenkedéseim” olyanféleképpen nevetünk, mint egy többé-kevésbé szerencsés kimenetelű utcai összeütközésen, ahol figyelmetlen társunkkal együtt tottyanunk fenékre. Ha eléggé kajánok vagyunk, csak az ő bukását látjuk nevetnivalónak. Tehát rajta vigadunk. Sőt, a magunk esésének okát is benne ismerjük föl. Így nevetésünk sem lesz egészen jóhiszemű és elfogulatlan. *A kérdés most már csak az, hogy létezik-e az a szuverén személyiség, mely ilyen „belső fölénytel” személtelheti az elmúlást tőle idegen, tehát külsőleges hatalmát? Szilárd lényünk veszélyeztetettségének érzése vajon nem az öregség érzékszalódása? Illyés szeretné eldologiasítani az elmúlást, hogy tőlünk különválasztható, hogy idegen valóságként kerülhessünk vele szembe. A magunkról sérelme nélkül így lehetne csak igazán kikacagni. Sőt: „magában valósága szerint” is csak így lehet tanulmányozni. De az öregség, az elmúlás éppen hiányával — mily természetes — nem hajlandó az öreg gondolkodás számára „magában való” tárgyá válni.*

Ha jól elmékszem, Nyíró professzor említi valamelyik művében annak az orvostanárnak az esetét, aki egyetemi előadásán ismertetett egy időskori betegséget. A legjellegzetesebb tünetként az emlékezés kiesésből eredő ismétlést nevezte meg. A körjellemezés tárgyzerű és szabatos volt. De mivel a tanár is az általa leírt betegségben szenvedett, előadását — mintha el se mondta volna — megismételte. Újra tárgyszerűen és szabatosan. Az előadás volt kóros? Nem. Az ismétlés. Tárgyával kapcsolatosan objektív tudott lenni, de önmagát, gondolkodását nem volt képes tárgyá „idegeníteni”. Az ismétlést nem érezhette „bakamókanak”, mert — bocsánat a kifejezésért — saját személyisége volt „bakamóka”. Ezt az „útszéli tréfát” nem valaki vagy valami űzte vele. Lénye azonossága volt. S ez nagyon fontos. Az ember személyiségében ez az azonosság mindig az állandó különbözős azonossága.

A „fő neveltség” az elmúlásban — ahogyan Illyés látja — a gépiesség. „Amikor maga a gép is gépszerű észtelen.” (K. L. kiemelése.) De vajon a számítógép nem a hatványozott emberi értelem csodája? S a gép nem a tiszta ésszerűség bravúrja? Ami az öregségben mechanikusan ismétlődő, azaz gépiessé, egyszerűsödő, az nem „észtelen”. Lehet, nagyon is logikus és tervszerű. A fő baj: az emberi teljesség károsodása, az egész ember leépülése. Az öreg ember személyisége a világgal egyetemben létező eleven anyagcsereviszonyból fokozatosan „kilép”. Az évtizedek alatt kiépült feltételes reflexek egyre nagyobb „szóhoz jutnak” fizikai és szellemi tevékenységében. A preszenilitás korszakában — jó kritikai érzékű emberek ezt a folyamatot felismerhetik. Sőt: szembe is szállhatnak vele. Am az emberi előregedésnek van egy szakasza, amelyet a gépies „beütések” nem egyszerűen csak tarkítanak. Maga a gépiesség. A fogyatkozó tapasztalat, a csökkenő képességek és készségek életideje ez. Kívülről nézve lehet neveltség. De itt nem az áldozattal történik valami „alpári” és „útszéli” dolog, a vigadva szemlélő magatartása az alpári. Az az öreg ember, aki az életet rég kiépült feltételes reflexek és mechanikus készségek szintjén képes csak élni már, a világgal sokszor összeütközhet, mintegy örök „alkati ellenzékivé” válhat. Ez voltaképpen az elszegényedő személyiség védekezése az „irracionalisan gazdagnak”, tehát egyre inkább elidegenedettnek érzett valósággal szemben. Hiba volna azonban azt hinnünk, hogy a gondolkodás előregedése csak csupán hamis észlelést jelent. A valóságot, az igazságot nagyon sokszor érintheti, megközelítheti. De ilyen esetben érdemi ítélekezésről már nem lehet szó. Eppen azért, mert a személyiség és a világ kapcsolata már nem érdemi. Mivel az idős ember nemcsak fizikai cselekedeteiben gépiesedik el, hanem szellemét is behálózák az egyre sokasodó sztereotípiák, önmaga mechanikus voltát ezen a fokon már nem tudja kikapni. Esetleg a világot, amiért oly furcsa módon bizarr-eleven, azaz: megalondult.

„Az öregség száműzetés. Egy korszakból, mely főleg délelőttől állt” — olvassom a 89. lapon. A lap szélére ezt jegyeztem: az én miféle hiúsága, az élet miféle metafizikus szemlélete bírhatja az embert arra, hogy csak a fiataliságot és az egészséget tekintse természetes állapotnak, az öregséget pedig szgyeinnivaló, az embert megcsúfoló elforzulásnak. Gyermekekör, fiataliság, öregség — az élet teljessége. A munka, az alkotás, az önkifejtés szempontjából nem azonos a jelentőségük ezeknek az életszakaszoknak. Az elforgult személyiség és az érdekeit is néző társadalom rangsorolhatja. Szempontjaik viszonylagos jogosultságát sem vitathatjuk el. Am az emberi egzisztencia — épp a legigényesebb humanizmus szerint — korszakainak, ellentéteinek szükségszerű egysége. Az élet változó erők és formák küzdelme. Az „én”, a „személyiség” homogenitása és szuverenitása voltaképpen dinamikus mozgás, meghatározott szakaszok kiterjedése és tagadása. Emberi módon élni nem azt jelenti, hogy virágkorunk képességeit kifejthetjük. Örök átalakulásunk tudatát kell elfogadnunk, így testünk és szellemünk új vonásai, meglepő szimptomái nem „szgye-nítenek” meg bennünket. Szerünkötől ne tartós állapotokat várjunk. Ne konzolidált korszakokat, a velük járó illúziókkal együtt. Az idős kor legtöbb lelki sérülése a természeti szükségszerűség és az időben nem korrigált életvágy s ambíció konfliktusából ered. Sajnos, a természeti szükségszerűség „legyőző ellenségünkkel” is válhat, ha nem tanuljuk meg idejekorán megszelídíteni. Szabadsággá humanizálni. Ez az egyetlen patikaszere az öregségnek. Ezt a lázadó Illyés is vallja: „Az öregség testi-lelki kényelmetlenségei ellen nem utolsó hatású védekezés tehát a tennivalók bizonyos ütemszerű beosztása és ismétlése...”; „semmit nem ajánlhatunk tehát melegebben a vénülőknek, mint a halál pillanatáig tartó tevékenységet. A halált eggyel szgyeníthetjük meg. Ha nem várjuk.” Azt nehéz elfogadnunk, hogy a halál semmibe vetelérént legyünk tevékenyek. Miért ne az öregség emberi méltóságáért? Szükségszerűségének szabadsággá emeléséért. Hiszen éppen ez az általunk kivított szabadság tenné lehetővé, hogy az öregséghez tapadó fogalmakat is megváltoztassuk. Évezredek óta az elmúlás minden jelét és jegyét — Illyés szerint a kereszténységnek ebben nagy szerepe van — a rettegett halál figyelmeztetéseként fogadjuk. Miért nem tudjuk éppen olyan közömbösen nézni, mint a kamaszkori pattanásokat? Mert mások a kilátások? Kétségtelenül. De öregség és halál újszerű megítélés kérdése is. S az illyési szemlélet ilyennek tartható? Feltétlenül. De az már eddigi gondolatmenetünkéből is kiderült, hogy álláspontjának újszerűsége esztétikai és nem tudományos. S itt éppen az az ellentmondás a legfigyelemre méltóbb, hogy kérdésfeltevései és válaszlai sokszor — természetudományos szempontból — anakronisztikusak, naivak, másrészt pedig — gondoljunk a *Mors bona, nihil aliud* c. költeményére — öregség és halál emberi gondjának a legkorszerűbb filozófiai-esztétikai megfogalmazásához jut el. Nem! Még ennél is tovább. A terv és szociális program készítőik kötelező olvasmányává tenném ezt a verset.

De térjünk vissza a mű problémáihoz. A könyv 63. lapján ezt írja: „Az öregedés, ha nem érthető is, elfogadható. A halál úgy érthetetlen, hogy elfogadhatatlan.”

Voltaképpen szemben áll mindkettővel. Nem egyezkedik velük. Az öregség „idétlenkedéseire” a főlenyes legyintést javasolja. A halált elutasítja. Illyés öregségszemlélete „önkéntes-költőisége” ellenére is találhat igazoló érvet a mai természettudományos gondolkodásban is. Híres gerontológusok vitatkoznak azon, hogy az öregség betegségnek tekinthető-e vagy pedig természetes élettani folyamatnak. A román Parhon pl. az előbbi álláspontot képviseli, azonban a szaktekintélyek többsége szembehelyezkedik vele. *Némelyek úgy vélik, hogy az öregedés olyan élettani jelenség, amely már a csecsemőkorban elkezdődik.* Innét ered tulajdonképpen az a fonal, amely az emberi életen végighúzódik, összeköti a két pólust: *a születést és a halált.*

A *Kháron ladikján* szerzője az öregséggel még csak egyezkedik valahogyan, de a halált elutasítja vagy legalábbis el akarja kerülni. „Elmének minél pallérozottabb, annál kevésbé értheti a halált.” A „legnagyobb rossz”-nak ez a teljes mellőzni akarása — mily természetes — állandóan napirenden tartja a témát. A levegőnek nézett halál — nem adva föl a neki tulajdonított humorérzékét — betölti a számára meghagyott úrt: felvillantja a könyvben az emberiség fantáziája által megalkotott számos rokonszenves és ellenszenves orcáját és pofáját.

„Az egész filozófiának egyetlen fogas kérdése van: — írja Illyés — az öngyilkosság.” „Életünk öröklét igényű. A halál bármilyen elfogadása tehát öngyilkosság.” Az öngyilkosság, a halál csak bizonyos filozófiák „egyetlen fogas kérdése”. Azoké, amelyek mintegy szükségszerűen kiejtették a kezükből az „élet fogas kérdéseit”. A kereszténység gondolkodói sokat elmélkednek a földi elmúlásról. Szerintük valami magasabbrendű kezdődik a halállal. Az evilági életnél az átmenetet, a meghalást ezért tartják fontosabbnak. *De miért lesz az egzisztencializmusban a halállal szembeni magatartás filozófiai kritérium?* Az ember itt is feladja — a kereszténység bölceleetének nem elhanyagolható hatása — valóságos történelmi és társadalmi meghatározottságát. Az anyagi és szellemi létfeltételeinek kötelekeiből kioldozott egzisztencialista személyiség — ahogyan ez a valóságban nem történhet meg — létének végső kérdéseire koncentrálnak: *a születésre és a halálra, a szabadságra és a szükségszerűségre.* Az egzisztencialista személyiség, amely ezeket a kérdéseket felteszi, absztrakt. Következésképpen a kérdések is azok lesznek. Az így megfogalmazott halálproblémának csak spekulatív meghatározói vannak, mert a valóságos élethez nincs köze. Éppen így: az egzisztencialista szabadság, mozgászónáját és feltételeit is a „szuverén személyiség” jelöli ki. Az objektív szükségszerűség — legalábbis elméletileg — más irányba mutathat, mint bármely egzisztencialista szabadságtörekvése.

Illyés Gyula megjegyzi, hogy „Marx, az óriási utakon, melyeket a filozófiában megtett, sose került szembe ilyenformán a halállal”. Az észrevétel kitűnő. S a feleletet kereső kérdőjeles mondat is: „vajon vele jelentkezik az a bölceleti, világnézeti szemlélet, amely a túlvilági üdv hite nélkül is vallani kezdi: van, amiért meghalni is érdemes; lehet tehát értelme a halálnak egy felsőbb »isteni értelem« bevonása nélkül?” Szépen mondván nyilván erről van szó. De a problémát élesebben is kiugrathatjuk. Miért fogas kérdése a halál az egzisztencializmusnak és miért nem az a marxizmusnak? Marx az élet valóságos folyamatait tanulmányozta, s annak elemeiből és kiszűrt törvényeiből alkotta meg szintéziseit. *A halál e gondolatrendszerben az őt megillető helyre került.* Az egzisztencializmus tudományosan nem elemzett fogalmakból kreál gondolatrendszert. A halál történetileg misztifikált fogalmát ezért nem képes megtisztítani és helyére tenni. *Mint minden áltudomány, fétis-princípiumokat teremt magának.* Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy — melleleg — Marx is mondott egyet és más a halálról. Elsősorban fiatalkori műveire gondolok. De e megállapításai inkább hasonlatjellegűek. Korántsem akarom azt mondani, hogy a halál a marxizmus számára elintézett ügy. De nem az évezredek misztikus titok. És éppen ezért érdemelne meg az alaposabb filozófiai figyelmet is.

A „részeg bakatársaság” öregséget „túrd ahogy illik, röhelyük alatt is másra mosoljogva”. „Bármily képtelennek hangzik, ne fogadd el a halált. A megtestesült képtelenséget” — hirdeti Illyés. Ha költeményben szólt fel erre az ellenállásra, vállalom. Ha vers döbbsen rá az egyetlen élet vissza nem térő csodájára — a költő bizonyára maga mellé állít. De prózában, póre gondolatként nemcsak megcáfolható, hanem feltétlen megcáfolandó álláspontnak érzem. Illyés beszél a kereszténység felelősségéről a halálfelelemmel, a szorongással várt halállal kapcsolatosan. Nem fogadni el az elmúlást — ahogy a szerző tanácsolja — voltaképpen azt jelenti: *nem fogadni el az életet.* A valóságos, ellentmondásos életet. Csak egy eszményt. Az illyési „el nem fogadás” gondolatban még mindig élet és halál élesen megkülönböztetett fogalomellentétével van dolgunk. Keresztény szemléleti csökevény. De ezt a szomorú dualizmust — szomorú, mert régi módon elgondolt — modern ateista-

ként éli át. A lét és nemlét „metafizikus” ellentétének tragikumát vagy virtuosos „nem adom meg magam” szembeszegüléssel, vagy fölényes, nagyvilági „levegőnek nézlek halál!” magatartással akarja feloldani. Tehát egyfajta romantikus ateista módján, akít inkább zseniális művészi fantáziája segít, mintsem — kétségtelenül magas Tokü — természettudományos és filozófiai műveltsége. Válaszért ne rohanjunk mindjárt a legdivatosabb és legmodernebb filozófiákhoz. Mivel célunk nem a meggyőzés, csak a nyilvános gondolkodás, az érvtet ehhez a kérdéshez mindegy, hogy honnét kapjuk, csak kialakulóban levő meggyőződésünket jól támogassa. Egy füllel és nem szemmel — tehát rosszul — elkapott Goethe-idézet nemcsak szellem-erejével, hanem természettudományos magabiztosságot éreztető fölényével is idekívánkozik: Halál, hát van olyan? Ha rájöttetek, hogy halálotok álhalál, nem is törődtek vele. — És a másik nagy német, Thomas Mann egyik legvarázsosabb alakjával segíti tovább tisztázni sorsunknak ezt a nagy kérdését. Settembrini úr, a „modern humanista”, a világot alakítóan befolyásolni akaró gondolkodó pedagógus ezeket mondja a halálról Hans Castorpnak: „A halál tiszteletre méltó, mint az élet bölcsője, mint a megújulás anyaméhe. De ha elvászttjuk az élettől, kísértetté válik, torzképpé, vagy még annál is rosszabbá. Mert a halál, mint önálló szellemi hatalom rendkívül léha hatalom...”

Hiba volna, ha egyik vagy másik gondolkodó megállapítását valamiféle megoldásnak, valamiféle „igaz” válasznak tekintenénk. *Csupán azt akarom bizonyítani, hogy a halálról való vélekedésünk mégis csak beilleszkedik világképünkbe.* Természettudományos, filozófiai és szociális gondolkodásunk által meghatározott vagy színezett. Ez vonatkozik a korokra és az egyes egyedekre is. A személy nem föltétlenül képviseli kora uralkodó eszméit vagy annak ellenkezőjét. Lehet különvéleménye is. De nem az adott áramlatoktól függetlenül. Az úgynevezett eredeti vélemény sokszor nem más, mint egy kor ellentétes nézeteinek egyéni szintézise. Az általános szokatlan módon való megközelítése, a kérdés feltevésének és megválaszolásának meglepő módja. Tehát merő formai vagy művészi különbség.

Az élet elmúlása utáni állapotról a klasszikus ókortól napjainkig sok színeset, káprázatosat, félelmeset és közömböset mondtak már. A halálról majdnem mindig alternatívában gondolkodott az emberiség. Platon a mérgeppoharat kiinni készülő Szokratésszel igen jellemzően mérlegelteti az elmúlás következményeit. A meghalás utáni „sorsnak” abból az előzetes szemléjéből, amit Szokratész ad, valóban hiányzik a később oly jellemzővé vált félelem és szorongás. *„Nem helyes az a föltevésünk, hogy a halál rossz?”* — (K. L. kiemelése) — mondja az elítélt filozófus. Szokratész még bölcshez méltóan gondolkodik és ítél. Jóllehet korának képzetkörén belül mozog minden megállapításával, *de a szabad ítélkező tudatával és illúziójával.* A kereszténység kollektív érzelmi kényszere *dogma alá rendeli az ember fantáziáját és bíráló tudatát.* Szokratész ítélkező elméje manipulálni képes még kora képzetivel és kollektív érzelmeivel. *Ha meghatározottan is, de a szó szoros értelmében bölcs tud lenni legszemélyesebb ügyével, a halállal szemben.* Platon elmúlás-alternatívája — bármily képtelennek hangzik is — rokonszenves és szép. *Mert csak az egyik útja vezet „Hádész országába”, a másik az álom nélküli álomba.* S erről a ma is nagyon változónak tekinthető lehetőségéről a bölcs halni készülő így vélekedik: *„... álom, amelyben alvás közben még álmképeket sem látni, hisz akkor csodálatos nyereség a halál.”* S ha az út netán Hádész felé térne el? Az sem nagy baj. *„... Azt, hogy együtt lehetek Orpheussal, Musaiossal, Hésiodosszal meg Homerosszal, ugyan mennyiért nem adnátok sokan?”* S a szellemi örömök tetejét? Az ott folytatható bölcselkedést, mások „megvizsgálásának” folytatását?

A kereszténység is megtartja az alternatívát. Üdvözültsz vagy elkarhozol. Nem kétséges, hogy ez alapja lehetett annak, amit a modern pszichiátria konfliktus-élménynek nevez. Így vált a halál-bizonytalanság a kereszténység „kezelésében” kollektív köröki tényezővé. Az évszázados szorongást létrehozta és fenntartja. A konfliktust nemcsak a hívők élik át, a bizonytalan szemléletűek hatalmas tömegei is. A „nem tudni, mi lesz”, a „hátha mégis” szemlélet, az emberi lélek nyugalmanak *semmivel sem kedvezőbb, mint az üdvözülés és kárhozat bizonyossága vagy bizonytalansága.*

„A halálról gondolkodni, annyit tesz, mint a szabadságról gondolkodni” — mondja Montaigne. De mit ér ez, ha halála órájában paphoz folyamodott? A magatartás, a gondolkodás szabadságát hirdette a kor ellenében, a kényszerré vált szokások ellenében. Megtört? Nem, csak emberi volt. *Kortársként távozott, kortársai világából.*

A „ne fogadd el a halált” álláspont — mint ahogy mondtam — legfeljebb költőileg igazolható. Illyés társadalmi lényként utasítja el a halált. Egy „megszerzett” és kialakított kedvező helyzetből. Azzal érvelve, hogy az adothoz képest az valami rossz. Az élet azonban a maga egészében biológiai-fiziológiai-társadalmi funkció. Az

ember természeti lényként jön a világra, társadalmi személyiségként él, s ismét mint természeti lény távozik. Léte szempontjából a társadalmi fázis a leglényesebb. Am azt nem szakíthatjuk ki természeti pólusai egységéből. A halál azért nem lehet csak „társadalmi akarat” kérdése, meri végső soron természeti meghatározottsága. De képzeljük el álmaink álmát. Milyen is volna, ha túlélhetnénk egynehány emberöltőt? Az lenne az igazi eleven halál! Tapasztalunk kellene, hogy a világ megújulása ellenünk, személyes rovásunkra történik. Mi is a világ része vagyunk: illő tehát vele öregedni.

Egyetlen költemény sem döbönti belém az emberi én egyszeriségének tudatát olyan nagy erővel, mint Kosztolányi Dezső: *Halotti beszéd*-e: „Keresheted őt, nem leled, hiába — se itt, se Fokföldön, se Ázsiában, — a múltba sem és a gazdag jövőben — akárki megszülethet már, csak ő nem.” És mégis minden drámaisága ellenére van valami feloldó, megnyugtató ebben a versben. Művészi megéreztetése a törvénynek, Nemcsak annak, hogy mindannyian halandók vagyunk. És nem is csak annak, hogy pusztuló egyéniségek, amit különösképpen megéreztet ez a vers: hogy lényünk múlandóságra méltó, mert hiszen oly kevés bennünk, ami időálló.

Illyés az öregedés tüneteit vizsgáló jegyzeteinek fő címét egyik versétől kölcsönözte. Ezzel a szép költeménnyel nyitja a kötetet. A hangütés kitűnő. A könyv problémáiról voltaképpen elmondtam már véleményemet. A szerkesztéshez azonban lenne még megjegyzésem. Nemcsak nyitni, zárni is verssel kellett volna. Nem formai okokból. Lényegi szempontok indokolnák. A mű, amelyre gondolok a *Mors bona, nihil aliud* című költemény. Az öregségnek és a halálnak ugyanaz a szemlélete tükröződik itt is, mint a kötetben. Am a művészi forma megszünteti annak elméleti ellentmondásait. Gondolati vitathatóságát. Ami ott képtelenségnek hat, a versben a halálról való képtelen elképzelések cáfolata. Az igazság erejével, az igazmondók varázsos nyelvén. A költő Illyés nemcsak nagy verset alkot öregségről és halálról. *Modernebbül és alkalmazhatóbban gondolkodik a kérdéstről, mint az alkalmazhatatlan modern halálfilozófiák.* A misztikus bölcsélet nyelve helyett a tapasztalat bölcs nyelvét szóltatja meg: „Mert minden bűnk s bajunk úti baj, úti bűnk, ha — rendben jó célba érünk”. S programot is ad. Költőt. Tehát évszázadokra szólót. De emberileg megvalósíthatót. Emberi programot, az emberiségnek:

Csináljuk meg hatalmunk s dacunk konok jeléül
az Ember Háza tervét,
ahol, mint az anyák már, a vén is kinja nélkül
teheti le a terhét.

Mivel nincs túlvilág, sem éden, sem gyehenna:
az erényben bízó, a jámbor
szíveknek vigasza, ereje ez legyen ma:
nem kell tartani a haláltól.

KOVÁTS MARGIT RAJZA